

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT GƏNC TAMAŞAÇILAR TEATRINDA UŞAQ TAMAŞALARININ İDEYA-BƏDİİ VƏ TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 6212.01 - Teatr sənəti

Elm sahəsi: Sənətşünaslıq

İddiaçı: **Ülkər Ramiz qızı Məmmədova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun “Teatr, kino və televiziya” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Vidadi Ramiz oğlu Qafarov

Rəsmi opponentlər: Xalq artisti, professor
Məmmədsafa Məmmədli oğlu Qasimov

sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, tarix
üzrə elmlər doktoru, dosent
Minaxanım Rafiq qızı Əsədova

sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
Vəfa Rüstəm qızı Mühacirova

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.35 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: Əməkdar incəsənət xadimi,
sənətsünaslıq elmləri doktoru, professor
Məryam Əli qızı Əlizadə

Dissertasiya şurasının
elmi katibi: sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
Gülənara Kərim qızı Hüseynova

Elmi seminarın
sədri: Xalq artisti, professor
Bəsti Əli qızı Cəfərova

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Teatr sənəti real həyatın göstəricisidir, cəmiyyətin maddi və mənəvi durumunun güzgüsüdür və həmişə toplumun həyat tərzini, mədəni səviyyəsini özündə əks etdirir. Bu baxımdan, Azərbaycanda 1920-ci ildə hakimiyyətə gəlmiş bolşevik rus dövləti özünün uğurlarının, idarə etdiyi cəmiyyətin iqtisadi-sosial inkişafının, ictimai-siyasi vəziyyətinin etibarlı əllərdə olduğunu ardıcıl şəkildə diqqətə çatdırmaq üçün yeni teatr kollektivləri yaratmaqda maraqlı idi. Hələ bolşeviklər Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməmişdən əvvəl əsas qoyulmuş Dövlət Dram Teatrına alternativ olaraq yaradılmış, sonradan Bakı Türk İşçi Teatrına çevrilmiş Tənqid və Təbliğ Teatrının (1921), ardınca Bakı Uşaq Teatrının (1928-1929) təşkili də dövlətin ideologiyasının təbliğinə hesablanmışdı. Uşaq teatrının əsas vəzifəsi gənc nəslin kommunist əxlaqi prinsiplərinə uyğun tərbiyə edilməsindən ibarət idi. Həmin vəzifə teatrın fəaliyyətə başladığı gündən 1990-cı ilin 20 yanvar qırğınınadək davam etdi.

Bu mənada, altmış ildən çox sovet dövlətinin ideoloji diktəsi altında fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrının (ADGTT) yaradıcılıq yolunun müasir tələblər baxımından, ideoloji təsirlərdən azad şəkildə araşdırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Digər tərəfdən, SSRİ-nin mövcud olduğu illər ərzində teatrla yanaşı, onun fəaliyyətini daim nəzarətdə saxlayan və teatrın repertuar siyasətinə, səhnəyə qoyduğu tamaşalara sosializm realizmi metodunun qəlibləri çərçivəsində qiymət vermək məcburiyyətində qalan teatrşünaslığın, teatr tənqidinin də ADGTT-nin yaradıcılığına, onun ideoloji istiqamətinin formalaşmasına ciddi təsiri olmuşdur ki, bunun da araşdırılması az əhəmiyyət daşımır.

Sözsüz ki, ADGTT haqqında bir sıra dəyərli kitablar, monoqrafiyalar, müxtəlif janrlı məqalələr yazılmışdır. Belə əsərlərdən “*Наш театр*”¹ məqalələr toplusu, Ə.Əliyevanın “*М. Qorki adına Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrı (1927-1935-ci*

¹ Наш театр / - Москва: Искусство, - 1939. - 89 ст.

illər)”², İ.Kərimovun “Sovet Azərbaycanının Gənclər Teatrı”, “Gənclik və gözəllik teatrı”³, A.Salmanovun “Gənclər teatrı və mənəvi tərbiyə”⁴, İ.Rəhimlinin “Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrı”⁵ monoqrafiyaları xüsusi qeyd olunmalıdır. Müxtəlif illərdə yazılmış bu əsərlər əsasən ADGTT-nin sovet dövrü yaradıcılığının öyrənilməsi baxımından çox dəyərlidir.

Bundan əlavə, Gənc Tamaşaçılar Teatrının (GTT) tarixində xüsusi iz qoymuş dramaturq, aktyor və rejissorların fəaliyyətinə həsr olunmuş çox sayda monoqrafiyalar da qələmə alınmışdır. İ.Rəhimlinin rejissorlar Zəfər və Azərpaşa Nemətovlara həsr etdiyi “Kəşşən paralellər”⁵, A.Dadaşovun Cənnət Səlimovanın yaradıcılığından bəhs edən “Rejissorluğun üslub problemləri”⁶, M.Əsədlinin “Abdulla Şaiq və teatr (1910-1958)”⁷, V.Osmanlının “Abdulla Şaiqin romantizmi”⁸, E.Babayevin “Qəfəsdə yaşamaq həyat deyil”, “Teatrda müasirlik axtarırları”⁹ və s. monoqrafiyalarda teatrın təşəkkülü və inkişafında böyük rol oynamış sənətkarların yaradıcılığı araşdırılmışdır ki, bu da GTT-nin keçdiyi tarixi yolun ümumi elmi mənzərəsinin yaradılması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bu əsərlər həmçinin, teatrın müxtəlif illərdə

² Əliyeva, Ə.Ə. M.Qorki adına Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrı (1927-1935-ci illər) / Ə.Ə.Əliyeva. – Bakı: Azərbaycan Teatr Cəmiyyəti, - 1961. - 63 s.

³ Kərimov, İ.S. Sovet Azərbaycanının Gənclər Teatrı / İ.S.Kərimov. – Bakı: ASSR EA-nın nəşri, - 1968. - 173 s.; Kərimov, İ.S. Gənclik və gözəllik teatrı / İ.S.Kərimov. – Bakı: Yazıçı, - 1978. - 93 s.

⁴ Salmanov, A.Ə. Gənclər teatrı və mənəvi tərbiyə / A.Ə.Salmanov. – Bakı: Maarif, - 1984. - 75 s.

⁵ Rəhimli, İ.Ə. Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrı / İ.Ə.Rəhimli. – Bakı: Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya, - 2010. - 163 s.; Rəhimli, İ.Ə. Kəşşən paralellər / İ.Ə.Rəhimli. – Bakı: Çarşıoğlu, - 2010. – 514 s.

⁶ Dadaşov, A.Ə. Rejissorluğun üslub problemləri / A.Ə.Dadaşov. – Bakı: Elm və Təhsil, - 2010. - 240 s.

⁷ Əsədli, M.R. Abdulla Şaiq və teatr: 1910-1958 / M.R.Əsədli. – Bakı: Nurlan, - 2003. - 154 s.

⁸ Osmanlı, V.M. Abdulla Şaiqin romantizmi / V.M.Osmanlı. – Bakı: Azərbaycan Universiteti, - 2004. - 148 s.

⁹ Babayev, E. Qəfəsdə yaşamaq həyat deyil. / E.Babayev. – Bakı: Mütərcim, - 2011. - 228 s. Babayev, E.A. Teatrda müasirlik axtarırları / E.Babayev. – Bakı: Mütərcim, - 2013. – 186 s.

hazırladığı tamaşaların ideya-estetik, bədii-tipoloji, janr-üslub xüsusiyyətlərini öyrənmək, dramaturq, rejissor və aktyorların yaradıcılıq istiqamətlərini, sənətkarlıq keyfiyyətlərini üzə çıxarmaq üçün də faydalı mənbə rolunu oynamışdır.

Lakin teatrın tarixini əks etdirən, adlarını sadaladığımız əsərlərin böyük əksəriyyəti bir tərəfdən 1980-ci ildən əvvəl yazıldığından (İ.Rəhimlinin kitabı istisna olmaqla), digər tərəfdən müəlliflərin bütün cəhdlərinə baxmayaraq dövrün ideoloji təsirlərindən xali olmadığından GTT-nin ölkəmiz müstəqillik qazananadək keçdiyi mürəkkəb yolun tam və obyektiv tarixi mənzərəsini yarada bilməmişdir.

Gənc Tamaşaçılar Teatrının yaradıcılığı həmçinin, dövrü mətbuatda da geniş şəkildə işıqlandırılmış, çox sayda məqalə və müsahibələrdə kollektivin fəaliyyəti haqqında maraqlı məlumatlar yer almışdır. C.Cəfərov, İ.Kərimov, M.Allahverdiyev, Ə.Əliyeva, C.Səfərov, A.Babayev, C.Məmmədov, M.Əlizadə, İ.Rəhimli, E.Əliyeva, E.Babayev, A.Talıbzadə və b. teatrın tamaşaları, müxtəlif aktyor və rejissorları haqqında dəyərli məqalə və resenziyalar yazmaqla milli teatrşünaslığımızı zənginləşdirmişlər. Bu materiallar teatrın repertuar siyasətini, tamaşaların mövzu, janr, üslub xüsusiyyətlərini, ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılıq prinsiplərini müəyyənləşdirmək, eləcə də tarixi və faktoloji baxımdan böyük əhəmiyyətə malik olsalar da təəssüf ki, onların bir qismi ideoloji təsirdən azad deyildir.

Bu mənada, Gənc Tamaşaçılar Teatrının 1920-ci illərdən (A.Şaiqin “Gözəl bahar”¹⁰ pyesi ilk dəfə 7 aprel 1922-ci ildə oynanılmışdır) başlayan tarixinin ölkəmizin dövlət müstəqilliyinin bərpa olduğu 1991-ci ilə kimi keçdiyi yolun kompleks halında, sistemli şəkildə araşdırılması milli teatrşünaslığımız üçün xüsusi aktualıq daşıyır. Dissertasiyada Teatrın fəaliyyətinin yalnız 1991-ci ilə kimi dövrünü tədqiqata cəlb etməyimizin səbəbi də həmin ildən etibarən ölkəmizin müstəqillik qazanaraq fərqli formasıyaya qədəm qoyması və bütün mədəniyyət sferası kimi, GTT-nin də fərqli siyasi-ictimai, sosial-mədəni və ideoloji şəraitdə və şərtlərlə yaradıcılığını

¹⁰ Şaiq, A.M. Gözəl Bahar / A.M.Şaiq – Bakı: - TEAS Press, - 2018. - 199 s.

davam etdirməsidir. Bu isə öz növbəsində, GTT-nin Azərbaycanın müstəqillik dövründəki fəaliyyətinin də ayrılıqda tədqiqata cəlb edilməsini aktuallaşdırır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin **obyektı** rəsmən 1929-cu ildə təsis edilmiş indiki Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrının yarandığı gündən 1991-ci ilədək keçdiyi yaradıcılıq yoludur. Tədqiqatın **predmetini** isə Azərbaycan teatrının tərkib hissəsi olan ADGTT-də bu illər ərzində aparılan repertuar siyasəti, səhnəyə qoyulmuş uşaq tamaşalarının mövzu dairəsi, janr-üslub, ideya-bədii və tipoloji xüsusiyyətləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin başlıca məqsədi ADGTT-nin 1922-1991-ci illər ərzində fəaliyyətini kompleks halında araşdırmaq, onun yaradıcılıq istiqamətlərini, repertuar siyasətini, tamaşalarının mövzu dairəsini, janr-üslub, ideya-bədii və tipoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək, tarixi mənzərəsini yaratmaq və milli teatrın inkişafında rolunu müəyyən etməkdir. Bunun üçün aşağıdakı elmi vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Azərbaycanda uşaq teatrının təşəkkül dövrünün mənzərəsinin yaradılması;

- Təşəkkül dövründə teatrın yaradıcılıq axtarışlarının istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- Dövrün siyasi-ideoloji tələbləri fonunda teatrın repertuar probleminin nəzərdən keçirilməsi;

- Milli dramaturgiya nümunələrinin səhnə təfsiri xüsusiyyətlərinin araşdırılması;

- Mif-nağıl motivli uşaq tamaşalarının - milli yaddaşın daşıyıcısı kimi dəyərləndirilməsi;

- Orijinal uşaq pyeslərinin səhnə həlli, mövzu, ideya və janr xüsusiyyətlərinin araşdırılması;

- Tərcümə əsərləri əsasında hazırlanmış tamaşaların bədii-estetik prinsiplərinin öyrənilməsi;

- Xarici uşaq pyeslərinin milli səhnədə adaptasiya probleminin nəzərdən keçirilməsi;

- Gənc Tamaşaçılar Teatrının 1929-1991-ci illərdə keçdiyi yaradıcılıq yolunun tarixi mənzərəsinin yaradılması.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada tədqiq edilən problem Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşalar Teatrının tarixi təcrübəsi, müasir sənətsünaslıq, mədəniyyətşünaslıq, pedaqogika, psixologiya və sosiologiya elmlərinin nailiyyətlərinə istinadən araşdırılmışdır. Tədqiqatın başlıca metodoloji əsası olaraq, araşdırma zamanı problemin inkişaf dinamikasını izləmək, mövzunun tarixi mənzərəsini yaratmaq üçün tarixi-xronoloji təhlil metodundan istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işində həmçinin, GTT-nin repertuarını təşkil edən tamaşaların mövzu, janr və üslub məsələlərindən bəhs olunarkən tipoloji təhlil metoduna da istinad edilmişdir.

Dissertasiyada dünya və rus dramaturgiyasının görkəmli nümayəndələri U.Şekspir, J.B.Molyer, F.Şiller, K.Qaldoni, A.S.Puşkin, N.Qoqol, M.Tven, J.Vern, V.Hüqo, M.Qorki, B.Stou, N.Ostrovski, P.Malyarevski, M.Şatrov, L.Kassili, S.Mixalkov, S.Marşak, Y.Şvarts və b., Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, S.M.Qənizadə, N.Nərimanov, A.Şaiq, S.S.Axundov və digər dramaturqların əsərlərindən bəhs edilmiş, milli sənətsünaslar C.Cəfərov, Y.Qarayev, İ.Kərimov, M.Allahverdiyev, Ə.Əliyeva, İ.Rəhimli, M.Əlizadə, İ.İsrafilov, A.Talıbzadə, A.Dadaşov, Ə.Vəliyev, Y.Əlioğlu, M.Əsədli və b. müəlliflərin Gənc Tamaşaçılar Teatrı ilə bağlı yazdıqları elmi-nəzəri fikirlərdən istifadə olunmuş, müəyyən qənaətlər dissertasiyaya daxil edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aparılan araşdırmanın mühüm nəticələrini özündə əks etdirir və onlar aşağıdakı kimi sıralanmışdır:

- Azərbaycanda uşaq dramaturgiyasının ilkin nümunələri A.Şaiqin əsərlərinin təmsalında inqilabdan əvvəl yaranmış, milli uşaq dramaturgiyasında nəğil janrının əsası qoyulmuşdur;

- 1928-ci ildə Bakı Uşaq Teatrının rus bölməsinin, 1929-cu ildə Azərbaycan bölməsinin yaradılmasının başlıca məqsədi ideoloji səciyyə daşısa da sənət ocağının fəaliyyəti milli teatrın inkişafında və gənc nəslin bədii-estetik və mənəvi tərbiyəsində böyük rol oynamışdır;

- Azərbaycanda uşaq teatrının yaranmasında tərcümə əsərlərinin xüsusi yeri olmuş, ilk uşaq tamaşası milli dramaturgiya

nümunəsi əsasında hazırlansa da, təşəkkül dövründə repertuar daha çox tərcümə əsərləri üzərində qurulmuşdur;

- Uşaq teatrı yarandığı gündən hökumət teatrda pioner və komsomolçuların həyatından bəhs edən səhnə əsərlərinin hazırlanmasında daha çox maraqlı olmuş, 1936-cı ildə teatra proletar yazıçısı M.Qorkinin adının verilməsi kollektivin siyasi-ideoloji cəhətdən fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirmiş, tamaşalar yeni nəslin kommunist əxlaqı ruhunda tərbiyyəsinə xidmət etmişdir;

- Təşəkkül dövründə milli uşaq dramaturgiyasında nağıl janrına müraciət edilməsinin əsas səbəbi dramaturqların real problemlərə qarşı fikirlərini müxtəlif simvolik obrazların dili ilə uşaqlara çatdırmaq istəyi olmuşdur;

- 1937-ci idə A.Şaiqin teatra pedaqoji işlər üzrə müdir, A.Tuqanovun isə baş rejissor təyin edilməsi kollektivin işində böyük dönüş yaratmış, teatrın yerli dramaturqlarla əlaqəsinin güclənməsi hazırlanan pyeslərin mövzu dairəsini genişləndirmiş, repertuarı zənginləşdirmişdir;

- 1935-40-cı illərdə GTT-də orijinal uşaq pyesləri hazırlanmağa başlanmış və bu əsərlər repertuarı zənginləşdirmiş, rejissor və aktyorların sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin inkişafına şərait yaratmış, teatrda yaradıcılıq mühitini aktivləşdirmişdir;

- 1950-ci illərdən etibarən GTT-nin yaradıcılıq həyatında xüsusi bir dönmə başlanmış, teatr siyasi-ideoloji mənada qazanılmış azacıq sərbəstlikdən faydalanmış, repertuarına nağıl-pyeslər və orijinal tərcümə əsərləri əlavə edərək dövrün qatı tələblərindən kənara çıxmağı bacarmışdı.

- 1980-1990-cı illərdə azadlıq və müstəqillik uğrunda gedən milli-ideoloji mübarizədə daha yaxından iştirak etmək üçün orijinal pyeslərin seçilib oynanılmasına xüsusi diqqət yetirilmiş və teatr xalqımızın müstəqillik əldə etməsinə öz töhfəsini verməyə çalışmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrında uşaq tamaşalarının ideya-bədii və tipoloji xüsusiyyətləri mövzusunə müxtəlif məqalə və resenziyalarda, monoqrafiya və dissertasiyalarda qismən toxunulsa da indiyədək sistemli şəkildə, kompleks halında tədqiqata cəlb olunmamışdır. Bu

səbəbdən, dissertasiyada qoyulan problem xüsusi aktuallıq kəsb edir. Dissertasiyada əldə edilən elmi yeniliklər aşağıdakılardır:

- İlk dəfə olaraq məhz bu dissertasiyada Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrının yaranışından 1991-ci ilə kimi keçdiyi yaradıcılıq yolu, onun repertuarı, uşaq tamaşalarının ideya-bədi və tipoloji xüsusiyyətləri sistemli və kompleks halında öyrənilir;

- Azərbaycanda uşaq teatrının təşəkkül dövründə yaradıcılıq axtarışları, repertuar problemi, uşaq tamaşalarının mövzu dairəsi və janr-üslub xüsusiyyətləri ilk dəfə olaraq bu tədqiqatda əhatəli şəkildə araşdırılır;

- Tədqiqatda həmçinin, milli dramaturgiya əsasında hazırlanmış uşaq tamaşalarının struktur problemi, mif-nağıl motivli və orijinal uşaq pyeslərinin səhnə həlli, onların estetik səciyyələri geniş nəzərdən keçirilir;

- Tərcümə əsərləri əsasında hazırlanmış uşaq tamaşalarının bədii-estetik xüsusiyyətləri araşdırılır;

- Xarici uşaq pyeslərinin milli səhnəyə adaptasiya problemləri geniş nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya ADGTT-da uşaq tamaşalarının ideya-bədii və tipoloji xüsusiyyətlərini ilk dəfə sistemli və kompleks halında öyrənən tədqiqat əsəri kimi həm elmi-nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqat işi Azərbaycanda ilk dəfə uşaq teatrının yaranması üçün mövcud zərurəti ön plana çəkərək bu teatrın yaranma səbəblərinin, 1929-1991-ci illərdə keçdiyi inkişaf yolunun, teatrın repertuarında yer alan yerli və xarici dramaturgiya nümunələrinin kompleks halında, sistemli şəkildə araşdırılması və dəyərli elmi qənaət və nəticələrin əldə olunması baxımından elmi-nəzəri əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiya, bəhs etdiyi dövrdə Gənc Tamaşaçılar Teatrının geniş tarixi mənzərəsini yaradan tədqiqat olaraq, humanitar yönli ali və orta təhsil müəssisələrinin müvafiq ixtisasları üçün tədris proqramlarının, dərslər və metodik vəsaitlərin hazırlanmasında baza rolunu oynaya, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetində teatrşünaslıq, rejissorluq, aktyorluq və ədəbi iş

ixtisasları üzrə təhsil alan magistrant və tələbələr üçün tədris materialı kimi faydalı ola bilər. Dissertasiyada irəli sürülən müddəalardan və əldə edilən qənaətlərdən, həmçinin ehtiva etdiyi zəngin faktoqrafik materialdan gələcək tədqiqatlar zamanı yararlanmaq olar.

Aprobasiya və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas məzmunu və ayrı-ayrı müddəaları iddiaçının Azərbaycanda və xaricdə yüksək reytingli nəşrlərdə dərc edilmiş məqalələrində geniş şərh edilmişdir. Mövzu ilə bağlı əldə edilən qənaətlər yerli və beynəlxalq elmi-nəzəri konfranslarda dinlənilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun “Teatr, kino və televiziya” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi Giriş, üç Fəsil, altı paragraf, Nəticə və İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat işinin “Giriş” hissəsi 13.475 işarə, “Azərbaycanda uşaq teatrının təşəkkül dövrü (1922-1940-cı illər)” adlanan I fəslin “Təşkilatlanma dövründə teatrın yaradıcılıq axtarışları” adlı birinci paragrafı 28.104 işarə, “Dövrün ideoloji tələbləri fonunda teatrın repertuar problemi” adlı ikinci paragrafı 26.591 işarə, “Milli dramaturgiya nümunələrinin səhnə təfsiri” adlanan II Fəslin “Mif-nağıl motivli uşaq tamaşaları-milli yaddaşın daşıyıcısı kimi” adlı birinci paragrafı 44.874, “Orijinal uşaq pyeslərinin səhnə həlli, mövzu, ideya və janr xüsusiyyətləri” adlı ikinci paragrafı 34.621, “Tərcümə əsərləri əsasında hazırlanmış tamaşaların bədii-estetik prinsipləri” adlanan III Fəslinin “Tərcümə əsərlərinin səhnədə ideya-bədii həlli məsələləri” adlı birinci paragrafı 20.822, “Xarici pyeslərin milli səhnəyə adaptasiyası problemi” adlı ikinci paragrafı 36.049, “Nəticə” hissəsi 12.390 işarə olmaqla, ümumi həcmi 217.118 işarədən ibarətdir.

DİSSERTSİYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, işlənmə səviyyəsi, tətqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti, metodoloji əsasları, aprobasiyası, strukturu və həcmi haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **I fəsl** **“Azərbaycanda uşaq teatrının təşəkkül dövrü (1922-1940-cı illər)”** adlanır və özündə iki paraqrafı birləşdirir. **“Təşkilatlanma dövründə teatrın yaradıcılıq axtarışları”** adlanan Birinci paraqrafda qeyd olunur ki, 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra teatr dövlətin himayəsinə keçdi və Dövlət Dram Teatrının (DDT) təməli qoyuldu. Yarandığı gündən milli-mənəvi dəyərlərə xidmət edən DDT-nin kollektivi həmin illərdə əsasən tarixi mövzuda əsərləri tamaşaya qoymaqla, dövlətin siyasətinə qarışmamağa çalışırdı. Dövlət bunu nəzərə alaraq, 1921-ci ildə alternativ olaraq Bakı Tənqid və Təbliğ Teatrını yaratdı.

V.İ.Leninin gənclərin qurultaydakı çıxışından az sonra Moskvada uşaq teatri yaradıldı. 1920-ci ilin qışında tamaşaçılara göstərilən ilk tamaşadan sonra Leninqrad (Sankt-Peterburq), Xarkov, Kiyev, Krasnodarda da uşaq teatrları təşkil edildi. Başlanmış prosesə təbii ki, digər mərkəzi şəhərlər də qoşulmalı idi.

Bu baxımdan inqilabdan əvvəl yazılmış Abdulla Şaiqin **“Gözəl Bahar”** (1910-cu il) pyesinin Azərbaycan teatr salnaməsində ilk uşaq tamaşası kimi hazırlanması tarixi bir hadisə oldu. Tamaşa 1922-ci il, aprel ayının 7-də A.M.Şərifzadənin quruluşunda Dövlət Dram Teatrının səhnəsində gündüz tamaşası olaraq məktəblilərə göstərildi.

1927-ci ildə DDT-nin kollektivi daha iki uşaq tamaşası hazırladı. A.Tuqanovun quruluş verdiyi **“80-gün dünya səyahəti”** (17.02.1927) və **“Tom dayımın koması”** (03.11.1927) tamaşaları təbii ki, rejissorun və kollektivin öhtəsinə qoyulmuş əlavə tapşırıqlar idi. Göründüyü kimi, 1922-27-ci illərdə Azərbaycanda uşaq və gənclər üçün teatrın yaradılması yolunda ciddi iş gedirdi.

Bu prosesdə DDT-nin kollektivinin xüsusi xidmətləri vardı. Başlanmış məqsədyönlü prosesdə **“Xəzər Dənizçilər klubu”**nun nəzdində yaradılmış pioner təşkilatının dram dərnəyi də öz fəallığı ilə

fərqlənirdi. Pioner təşkilatının rəhbəri Lətif Kərimovun təbdil etdiyi “Fırtına” pyesinin gənc həvəskar aktyor Ağadadaş Qurbanovun rejissorluğu ilə hazırlanması uşaqlar üçün maraqlı bir hadisə oldu. Tamaşa 1927-ci ilin mart ayının 15-də Tənqid və Təbliğ Teatrının səhnəsində tamaşaçılara göstərildi. *“Bu, dram dərnəyinin ilk və məsul çıxışı demək idi. Tamaşanın müvəffəqiyyətli təqdimatından sonra qurultayın (Azərbaycan Komsomolunun VIII qurultayının-Ü.M.) iştirakçıları yekdilliklə Bakıda uşaq teatrının təşkili haqqında qərar qəbul etdilər”*¹¹. Tamaşadan il yarım sonra Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin 1928-ci il, 15 oktyabr qərarı ilə Bakı Uşaq Teatrının rus bölməsi təsis edildi. Rus bölməsinin pərdələri ilk dəfə 1928-ci il noyabrın 6-da A.Tuqanovun hazırladığı “Beşlər” pyesinin tamaşası ilə açıldı.

1929-cu ildə Bakı Uşaq Teatrının (BUT) Azərbaycan bölməsi yaradıldı. “Fırtına” tamaşasında iştirak edən məktəblilərdən 15 nəfəri müsabiqədən keçib kollektivin tərkibinə daxil oldular. BUT-un Azərbaycan bölməsinin peşəkar səhnədə ilk işi Q.Kornellinin quruluşunda “Qırmızı qalstuk əleyhinə” tamaşası (30 yanvar 1930-cu il) oldu. Milli dramaturgiya nümunələrinin olmaması səbəbindən BUT-un Azərbaycan bölməsi ilk illərdə repertuarın təşkilində çətinlik çəkir və tərcümə əsərlərinə üstünlük vermək məcburiyyətində qalırdı.

1936-cı il 18 iyun tarixində Bakı Uşaq Teatrının adının dəyişdirilməsi və *“kollektivin xahişi və təşəbbüsü ilə teatra böyük proletar yazıçısı Maksim Qorkinin adının verilməsi”*¹² əslində kollektivin yaradıcılığındakı ideoloji istiqamətin birbaşa təqdimatı demək idi. 1937-ci ildə A.Tuqanovun teatra baş rejissor, A.Şaiqin pedaqoji hissə müdiri vəzifəsinə təyin edilməsi teatrın yaradıcılıq axtarışlarını, məktəblərlə əlaqəsini və pedaqoji funksiyasını daha da gücləndirdi. *“Abdulla Şaiqin hadisələrə fəal münasibəti,*

¹¹ Əliyeva, Ə.Ə. M.Qorki adına Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçıları Teatrı (1927-1935-ci illər) / Ə.Ə.Əliyeva. - Bakı: Azərbaycan Teatr Cəmiyyəti, - 1961. - 63 s., s. 4.

¹² Əliyeva, Ə.Ə. M.Qorki adına Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçıları Teatrı (1927-1935-ci illər) / Ə.Ə.Əliyeva. - Bakı: Azərbaycan Teatr Cəmiyyəti, - 1961. - 63 s., s. 16.

dramaturqlarla əlaqəsi, teatrın gənc yaradıcı kollektivinə köməyi sayəsində bu teatrın repertuarı ... maraqlı əsərlərlə zənginləşdi”¹³.

GTT təşəkkül dövründə məktəblilərin teatra marağını artırmaqla yanaşı, təşkilati baxımdan da bir sıra maraqlı islahatlar həyata keçirmişdir ki, bunlardan biri tamaşaçıların yaş hədlərinə görə qruplara bölünməsi idi. Repertuar seçimində uşaqların yaşlarının nəzərə alınması əhəmiyyətli bir yenilik kimi yeni pyeslərin yazılması məsələsini aktuallaşdırırdı. Həmin illərdə teatr prosesində diqqəti cəlb edən ziddiyyətlər, ideoloji basqıların artması uşaq teatrının da vəziyyətini çətin vəziyyətə salırdı. Lakin bütün çətinliklərə baxmayaraq GTT fəaliyyətini dayanmadan genişləndirməyə çalışırdı. Kollektivin işindəki maraqlı yeniliklərdən biri də uşaqların teatra sevgisini və marağını artırmaq üçün foyedə rəy qutularını qoyması idi. Bu rəy qutularının vasitəsilə kollektiv oynadıqları tamaşaların mövzu və ideyası haqqında tamaşaçıların fikir və rəylərini öyrənirdi.

Beləliklə, 1941-ci ilə qədər keçdiyi təşəkkül dövründə teatrın yaradıcılıq axtarışları dövlətin ideoloji prinsiplərinə xidmət üzərində qurulmuşdu və bu, özünü repertuarın təşkilində, əsərlərin mövzu dairəsində, tamaşaların ideya-bədii həllində, uşaq və yeniyetmələrin kommunist əxlaqı ruhunda tərbiyə edilməsində və s. kimi məsələlərdə göstərmişdir.

“Dövrün ideoloji tələbləri fonunda teatrın repertuar problemi” adlı ikinci paraqrafda qeyd edilir ki, milli uşaq teatrının tarixi nağıl-pyeslə başlasa da, ilk illərdə milli dramaturgiya nümunələrinin çatışmazlığı səbəbindən kollektiv tərcümə əsərlərinə üstünlük verməli olmuş, belə əsərlərin köməyiylə formalaşmağa və özünü təsdiqə çalışmışdır. Azərbaycan bölməsinin ilk tamaşası da qeyd edildiyi kimi, rus dilindən tərcümə edilmiş “Qırmızı qalstuk əleyhinə” əsəri (30.01.1930) olmuşdu.

Repertuar problemini aradan qaldırmağa çalışan rejissor Q.Kornelli Azərbaycan dilini yaxşı bilməsə də teatr üçün pyes yazmağa başlamışdı. Onun müəllifi olduğu “Pambıq verək” tamaşası (10.09.1931) bir sıra nöqsanlarına baxmayaraq, öz dövrü üçün

¹³ Əsədli, M.R. Abdulla Şaiq və teatr: 1910-1958 / M.R.Əsədli. – Bakı: Nurlan, - 2003. - 154 s., s. 62.

aktuallığı, bacarıqlı aktyor oyunu ilə yadda qaldı. Bu tamaşadan sonra “Pambıq dostları”, “Pambıq yanır”, “5 illiyi 2 il yarıma” kimi yeni, eyni zamanda mövzu baxımından oxşar səhnə əsərləri tamaşaya qoyuldu.

Q.Kornellinin quruluşunda hazırlanan (15.10.1933) “Küçələrdə” (C.Cəfərov və M.Şamil) pyesi teatrın səhnəyə qoyduğu ilk milli orijinal əsərlərdən biri və repertuar axtarışlarında əldə etdiyi uğurların başlanğıcı oldu. *“Uşaqlar arasında həqiqi dostluq, yoldaşlıq münasibətləri təbliğ edən, onları savadlı və mədəni olmağa çağıran, xalq malına xor baxan tüfeylilərə qarşı nifrət hissi doğuran bu tamaşada küçə uşaqlarının ağır və dözülməz həyatı təbii və real səhnələrlə təsvir edilmişdi”*¹⁴. Mövzusu aktual, ideyası maraqlı olan pyes kiçik həcmli olsa da, göstərdiyi problemin ciddiliyinə görə maraq doğururdu.

Göründüyü kimi, haqqında danışılan tamaşaların yalnız adları belə, onların mövzu dairəsini, dövrün ideoloji doktrinasına teatrın nə dərəcədə ciddi əməl etdiyini göstərirdi.

“Nərgiz” pyesinin ardınca repertuara “Ayaz” (M.M.Seyidzadə), “Xasay” (A.Şaiq), “Qızıl quş” (M.M.Seyidzadə), “Partizan Məmməd” (S.Rəhman və A.İsgəndərov), “Arsenal” (Q.Musayev), “Babək” (Ə.Yusioy), “Azad” (Ə.Abbasov), “Ramiz” (Ə.Yusioy), “Seyran” (Ə.Atayev və Ə.Əhmədov), “Eloğlu” (A.Şaiq) kimi maraqlı orijinal pyeslər daxil oldular ki, bu əsərlərin də mövzu dairəsi, ideya, janr və üslub xüsusiyyətləri teatrın yaradıcılıq tərzinə və dövrün tələblərinə uyğun gəlirdi.

Teatr bəzən ideoloji baxımdan sapıntılara da yol verirdi. Məsələn, Ə.Abbasovun “Azad” pyesinin tamaşasının (25.12.1940) mövzusu və ideyası əslində zamanın ədəbi-bədii yaradıcılıq üçün normaya çevrilmiş: “hər şey gözəldir” prinsipi ilə səsləşmirdi. Pyesin mövzusu aktual olsa da, ideyası zamanın diktəsinə uyğun gəlmirdi. Rejissor K.Həsənovun quruluşunda hazırlanmış tamaşanın ideyasını təbii ki, dövrün tənqidi də bəyənməmişdi.

Lakin teatrın repertuarının əsasını vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq,

¹⁴ Kərimov, İ.S. Sovet Azərbaycanının Gənclər Teatrı / İ.S.Kərimov – Bakı: ASSR EA-nın nəşri, - 1968. – 173 s., s. 33.

dözümlülük, qeyrət və şücaət kimi ali hissləri təbliğ edən tamaşalar təşkil edirdi. Belə pyeslərin müharibə ərəfəsində tamaşaya qoyulması uşaqlarda müharibənin çətinliklərinə qarşı mətanət və dözümlülüüyü artırırdı.

Teatrda 1930-40-cı illərdə 75 uşaq tamaşası hazırlanmışdı ki, bunlardan 32-si tərcümə, 34-ü milli və 9-u klassik dramturgiya nümunəsi idi.

Təşəkkül dövründə teatrın repertuarından danışarkən ilk növbədə zaman faktorunu nəzərə almaq lazımdır. Azərbaycan teatrının ayrılmaz hissəsi olan uşaq teatri yarandığı ilk gündən tam mənada xalqın və cəmiyyətin yaşadığı problemləri canlı orqanizm olaraq yaşayır və bu problemləri səhnədə təcəssüm etdirməyə çalışırdı.

Dissertasiyanın **“Milli dramaturgiya nümunələrinin səhnə təfsiri”** adlanan II Fəsil də iki paragrafda araşdırılır. II Fəslin birinci paragrafı **“Mif-nağıl motivli uşaq tamaşaları - milli yaddaşın daşıyıcısı kimi”** adlanır. Bu paragrafda qeyd olunur ki, Gənc Tamaşaçıları Teatrında nağıl-pyeslər tamaşaçıların, xüsusilə də kiçik yaşlı uşaqların hər zaman maraq dairəsində olmuşdur. Çünki nağıl-tamaşalar uşaqların dünyagörüşündə, milli-mənəvi tərbiyyəsində mühüm rol oynayır. Belə tamaşalarda uşaqlar nağıllardan tanıdıqları qəhrəmanları görür, tamaşanı daha tez və aydın şəkildə mənimsəyir. Bu onları daha da sevindirir və teatra olan maraqlarını artırır. Nağıl-tamaşalarda uşaqlar simvolik obrazların nümunəsində yaşadıkları real həyatda xeyirlə şərin arasındakı mübarizənin çahidi olur və xeyirin necə olursa-olsun sonda qalib gələcəyinə inanırlar. Professor İ.Kərimov haqlı olaraq qeyd edir ki, *“Gənclər teatrında hazırlanan nağıl-pyeslər tamaşaçıların, xüsusilə də kiçik yaşlı uşaqların dünyagörüşündə, onların bədii və estetik tərbiyyəsində mühüm rol oynayır. Kiçik yaşlı uşaqlar üçün əsas repertuar nağıllardır. Nağıl uşaqlarda xeyir və şəər qüvvələr haqqında ilkin təsəvvür yaradır, onları xalqın keçmişi, mədəniyyəti, adət və ənənələri ilə, ictimai mübarizəsi ilə yaxından tanış edir. Nağıl uşaqlar üçün klassikadır”*¹⁵.

Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycanda əsası 1910-cu ildə qoyulmuş

¹⁵ Kərimov, İ.S. Sovet Azərbaycanının Gənclər Teatrı / İ.S.Kərimov. - Bakı: ASSR EA, -1968. - 173 s., s. 101

milli uşaq dramaturgiyasının ilk nümunəsi və ilk uşaq tamaşası da A.Şaiqin nağıl janrında yazdığı “Gözəl Bahar” pyesi olmuşdur. Pyesdə simvolik obraz olan Gözəl Bahar bərəkətli Novruzun - milli oyanışın, dirçəlişin, günəşin torpağı isidib ayılmasının rəmzi kimi təqdim edilirdi.

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı illərdə yerli dramaturqların nağıl janrına müraciət etmələrinin səbəbi mövcud problemlərə qarşı fikirlərini simvolik dillə ifadə etmək istəyindən irəli gəlirdi. A.Şaiqin, M.M.Seyidzadənin, Ə.Dəmirçizadənin, Ə.Abbasovun, Ə.Yusifovun, X.Əlibəylinin, İ.Coşqunun və digər dramaturqların yazdıqları nağıl-pyeslərin əsas qayəsi bəşəri və milli dəyərlərə xidmət edirdi. Mif-nağıl motivli belə pyeslərin tamaşaları milli yaddaşın daşıyıcısı olaraq gənc nəslin dünyagörüşündə milli mədəniyyətə, ədəbiyyata və tarixə marağı artırır, mental dəyərlərin daha dərinə dərk edilməsi prosesini aktivləşdirirdi.

1935-50-ci illərdə hazırlanmış “Nərgiz”, “Ayaz”, “Qızıl quş”, “Eloğlu”, “Qaraca Çoban”, “Fitnə”, “Qaraca qız” və digər nağıl-tamaşalardakı maraqlı fikirlər və qəhrəmanlıq pafosu milli-mental və mədəni-mənəvi dəyərlərin, tarixi-etnik məsələlərin romantik formada təqdimatı baxımından maraqlı idi. Pyeslərdəki yüksək ideyalar obrazların xarakterlərindəki mübarizlik, vətənpərvərlik, doğruluq, mərdlik, qorxmazlıq kimi keyfiyyətlərin gəncliyin yaddaşına ötürülməsində böyük rol oynayırdı.

1950-ci ildən sonra yazılmış nağıl-pyeslərin əvvəlki illərdə yazılmış nağıl-pyeslərdən ideoloji cəhətdən fərqlərini görməmək mümkün deyildir. Bu dövrdən etibarən ideoloji basqının nisbətən azalması rejissorlara daha sərbəst davranmağa imkan verirdi ki, bu da özünü tamaşaların ideya həllində bariz şəkildə göstərirdi. Bunun nəticəsi idi ki, həmin illərdə “Məlik Məmməd”, “Aqil və Sərvinaz”, “Ana laylası” və s. kimi xalis nağıl-pyeslərlə yanaşı, “Bir saatlıq xəlifəlik”, “Tülkü məhkəməyə gedir”, “Yanmış planetin sərvətləri”, “Nəsrəddin” kimi bəzən birbaşa, bəzən də alt mətnə siyasi ismarıcları olan tamaşalar da repertuarda yer alırdı.

1970-80-cı illərdə teatrın repertuarına daxil edilən yeni nağıl-tamaşaların uşaqlar tərəfindən maraqla qarşılanması onu göstərirdi ki, uşaq və gənc tamaşaçıların bədii-estetik zövqünün və intellektual

səviyyəsinin inkişafında bu maraqlı janrın həmişə özünəməxsus yeri olmuşdur. Həmin illərdə “Gün aydın, əlahəzrət”, “Tülkü məhkəməyə gedir”, “Söhrab və Rüstəm”, “Aycan”, “Zəncirlənmiş Prometey”, “Sirli dəyirman” kimi nağıl və mif pyeslər orijinal səhnə quruluşlarında hazırlanaraq, orta və böyük yaş qurupundan olan uşaqların zövqünü oxşamışdır.

1980-90-cı illərdə uşaqlar üçün hazırlanmış nağıl-tamaşaların mövzu və ideyasında da zamanın ciddi təsiri aydın görünür. Bu illərin repertuarında olan nağıl-tamaşalardan “Qar qız”, “Çal-oyna”, “Bir parça Vətən”, “Ağ div, qara div”, “Cücələrim” kimi ideyaca maraqlı pyeslərin tamaşaları diqqəti cəlb edir. Adları çəkilən tamaşaların ideyasında dayanan vətən, millət, qeyrət, mərhəmət və sədaqət kimi dəyərlər gənc tamaşaçılara yaşadıqları real həyatda nəyin pis, nəyin yaxşı olduğunu çatdırırdı.

Mif-nağıl motivli tamaşalarda insan obrazları ilə yanaşı heyvan və alleqorik personajlara da rast gəlirik. A.Şaiq “Gözəl Bahar” pyesində yaratdığı Günəş, Külək, Boran, Qaranquş, Çovğun və digər alleqorik obrazların timsalında azadlıq uğrunda mübarizənin yollarını göstərirdi. GTT-nin repertuarını zənginləşdirmiş “Tülkü məhkəməyə gedir”, “Xoruz”, “Dovşanın ad günü”, “Şehirli xalça”, “Qar qız”, “Cücələrim”, “Açıl, bənövşəm, açıl!” və s. pyeslərdəki simvolik obrazların vasitəsilə müəlliflər zamanın real problemlərinə münasibətlərini bildirirdilər.

Beləliklə, dünyanın real siyasi-ictimai problemlərini insan, heyvan, quş, bitki, çiçək və digər alleqorik obrazların nümunəsində ümumiləşdirib təqdim edən müəlliflər nağılın epik təsir gücü ilə gənc nəsle mühakimə yürütmək vərdişləri, yüksək ideallar aşılamağa çalışırdılar.

II Fəslin ikinci paragrafı **“Orijinal uşaq pyeslərinin səhnə həlli, mövzu, ideya və janr xüsusiyyətləri”** adlanır. GTT fəaliyyətə başladığı ilk gündən dövlətin əsas ideoloji istiqaməti olan uşaq və yeniyetmələrin kommunist əxlaqi ruhunda tərbiyə edilməsinə xidmət göstərmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan xalqının mədəni inkişafı daima nəzarət altında olmuşdur. Sovet dövründə teatrlarda yaradılmış bədii şuralar pyeslərin mövzu-ideya və janr-üslub xüsusiyyətlərinə çox ciddi yanaşmışlar. Bu mənada uşaq teatri da istisna deyildi.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra digər teatrlar kimi GTT də repertuar axtarışları dövrü yaşayırdı. Bu illərdə *“Gənclər teatrının repertuarını mövzu etibarı ilə təxminən klassik əsərlər, müasir əsərlər, nağılvari – fantastik deyə üç hissəyə bölmək olar”*dı¹⁶.

1940-50-ci illərdə M.S.Ordubadi, S.Rüstəm, S.Rəhman, M.Cəlil, M.Hüseyn, M.İbrahimov kimi yazıçıların uşaq teatrı ilə yaradıcılıq əlaqəsi yaratması teatrın repertuarının milli-mənəvi maraqlara xidmət edən aktual problemlə, orijinal pyeslərlə zənginləşməsinə yardım etdi. Hazırlanan pyeslərin janr, üslub və mövzu əlvanlığı teatrın repertuar böhranından çıxmasına şərait yaratdı.

Həmin illərdə “Arsenal”, “Seyran”, “Babək”, “Ramiz” və “Odlar içində”, “Eloğlu”, “Azad”, “Çətin dərə”, “Vətən”, “Tərən”, “Ana”, “Qaraca qız”, “Fitnə”, “Vətən”, “Dədə Qorqud və Qaraca Çoban”, “Sevinc”, “Bahar nəğməsi”, “Çətin dərə”, “Qayğı”, “Səadət uğrunda”, “Yeniyetmələr”, “İbrət”, “Dərsdən sonra” kimi orijinal pyeslərin repertuarda yer alması teatrın yaradıcılıq atmosferini gücləndirdi.

1950-1970-ci illər GTT-nın yaradıcılıq həyatında xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu illərdə hazırlanmış tamaşalarda teatr əvvəlki illərə nisbətən ideoloji və üslub problemləri baxımından daha sərbəst mövqe sərgiləmişdir. “Tülkü məhkəməyə gedir”, “Komsomol poeması”, “Bizim ev, bizim məktəb”, “Qonşular”, “Etibar”, “Əlvida Hindistan”, “Ürək yanarsa”, “Dan ulduzu”, “Rübailər aləmində”, “Dağ seli”, “Zəng səsləri” kimi maraqlı səhnə əsərlərindəki orijinal fikirlər müasir gəncliyin həyata baxışlarının formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

1970-80-ci illərdə tamaşaya hazırlanmış “Şimal küləyi”, “Sənin yaşıdların”, “Aydınlığa doğru”, “Keçən ilin son gecəsi”, “Söhrab və Rüstəm”, “Əlvida Hindistan”, “Yolda”, “Mənim nəğməkar bibim”, “Unutmayın”, “Həyatın astanasında”, “Yadımdamı”, “Sınaq pillələri”, “Dan ulduzu”, “Komsomol poeması”, “Ana laylası”, “Məhəbbət novellası”, “Bir sahilin

¹⁶ Kazım, Z. Gənc Tamaşaçıları Teatrının xüsusiyyətləri və tələbləri. // “Ədəbiyyat” qəzeti. - 1946, 31 yanvar.

adamları”, “Şəhərli oğlan”, “Sağlıq olsun...”, “Sənin dostun, düşmənin”, “Qızaran üfüqlər” və s. orijinal pyeslərin sırasında yer alan “Dilin bəlası” kimi klassik əsərlərin tamaşalarının gənc nəslin mənəvi tərbiyəsinin inkişafında xüsusi rolu olmuşdur.

1980-90-cı illərdə milli zəmində baş verən proseslər ədəbi-bədii yaradıcılığa da öz təsirini göstərirdi. Artıq dövlətin ideoloji təbliğatının saxtılığı və birtərəfli istiqaməti göz qabağında idi. XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi sonlarında da Azərbaycan xalqının tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyəti haqsız bir zorakılığa məruz qalmışdı. Siyasi-ideoloji proseslərin təkrarlanması bir daha təsdiq edirdi ki, sovet hakimiyyətinin yetmiş ildə xalqın milli mənafeyinə və mədəniyyətinə xeyrindən daha çox zərəri dəymişdir. Ermənilərin yeni torpaqlar işğal etmək məqsədilə başladıkları xəyanətkar təbliğat kompaniyaları və digər qanlı hadisələr GTT-nın kollektivinin fəaliyyətində öz əksini tapırdı.

1983-90-cı illərdə teatrın təmirə bağlanması kollektivin fəaliyyətində millətin haqqının tapdanmasına qarşı aparılan ideoloji mübarizənin miqyasını azalda bilmədi. Yaşanan çətinliklərə baxmayaraq kollektiv bir sıra orijinal pyeslərin tamaşalarını hazırlayaraq, zamanın siyasi-ictimai və sosial-iqtisadi problemlərinə ideoloji cəhətdən münasibət bildirirdi. Bu illərdə hazırlanmış “Sənin dostun, düşmənin”, “Qızaran üfüqlər”, “Azad çoban”, “Sən nə üçün yaşayırsan?”, “Gəl qohum olaq”, “Qar qız”, “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Fudziyama dağında qonaqlıq”, “Qonşu qonşu olsa, kor qız ərə gedər”, “Sabah çoxdan başlanıb”, “Pillələr”, “Yuxulama”, “Ərizə”, “Ruhlar qapını döyür”, “Yazığam, sevmə məni” kimi orijinal mövzulu, maraqlı süjetli və aktual problemli tamaşalarda zamanın ziddiyyətlərinə münasibət bildirilirdi. Bu tamaşalarda artıq sovet ideologiyasının tərənnümü deyil, milli-tarixi məsələlərdə ictimai-siyasi fəallıq, ideoloji-mənəvi məsələlərdə isə həmrəylik prinsipləri təbliğ edilirdi.

Dissertasiyanın **“Tərcümə əsərləri əsasında hazırlanmış tamaşaların bədii-estetik prinsipləri”** adlanan III Fəslə iki paragrafdan ibarətdir. Bu fəslin birinci paragrafı **“Tərcümə əsərlərinin səhnədə ideya-bədii həlli məsələləri”** adlanır.

1928-29-cu illərdə rus və Azərbaycan bölmələri üzrə fəaliyyətə

başlayan Bakı Uşaq Teatrı yarandığı ilk vaxtlarda repertuarını tərcümə əsərlərinin əsasında qurmuşdu. Zaman keçdikcə repertuarda milli dramaturgiya nümunələri artsa da tərcümə əsərlərinə maraq azalmamışdır.

Uşaq teatrının yaranması və təşəkkülünün ilk illərində hazırlanmış “Qırmızı qalstuk əleyhinə”, “Vur-qur”, “Bazar davası”, “Pambıq verək”, “Bu çoxdan olmuşdur”, “Beş illiyi iki il yarıma”, “Təkbaşına gözən pişik”, “Daşqın”, “Uzaq yollarda”, “Seryoja Streltsov”, “Balda”, “Hazır ol!” , “Zorən təbib”, “Müfəttiş”, “Qığılıcında” və digər tərcümə əsərlərinin səhnə həllində müəyyən mənada bəsitlik var idi. Bununla yanaşı, tərtibat və musiqidə oxşar cəhətləri olsa da, bəzi rejissorların quruluş verdikləri tamaşalar özünəməxsusluğu ilə seçilirdi.

1940-1950-ci illərdə teatrın rus bölməsində hazırlanmış “Polad necə bərkidi?”, “Onun dostları”, “Volodya Dubinin”, “Sənin deyil, mənim deyil, bizimdir”, “Şeirli güvəc”, “Mayın əvvəllərində”, “Xüsusi tapşırıq”, “Ağbəniz”, “Tom dayının koması” kimi pyeslər tərcümə edilib Azərbaycan bölməsində də tamaşaya qoyuldu.

1950-60-cı illərdə hazırlanan tərcümə əsərlərində yeni cəmiyyət quruculuğu, dostluq, sədaqət, mübarizlik kimi keyfiyyətlər təbliğ edilirdi. Bu fikirlər “Əbədi gecənin sirrləri”, “Turp”, “Pavlik Morozov”, “Qoğal evi”, “Meşə gölü sahilində”, “Ərköyün oğlan”, “İki veronalı”, “Qavros” kimi tamaşalarda da öz əksini tapmışdı. Adları çəkilən pyeslərin uğurlu səhnə həlli göstərir ki, teatrın kollektivi tərcümə əsərlərinə də orijinal əsərlər kimi ciddi yanaşırdı. Bu tamaşaların böyük əksəriyyəti Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə və etik-estetik dünya görüşünə uyğunlaşdırılmışdı.

1960-cı illərdə GTT-nin repertuarında klassik əsərlərin yer almasına xüsusi qayğı ilə yanaşıldı. Xarici klassikaya göstərilən bu diqqət gənclərdə ideya-estetik zənginliyin artmasına xidmət edən “Romeo və Cülyetta” kimi yüksək ideyalı əsərə müraciət edilməsində də aydın görünürdü. Paralel olaraq teatrın repertuarında “Əxlaqa görə sıfır”, “Azadlıq adası”, “İnqilab naminə”, “Qavros”, “Oğlum Volodya” kimi tərcümə əsərləri də var idi ki, bunların hamısı teatrın maraqlı tamaşaları olaraq yadda qalmışdır.

1970-1980-ci illərdə GTT-də xarici dramaturgiya əsasında bir

neçə uğurlu tamaşa hazırlanmışdı. “Sükut divarı”, “İki qayın ağacı”, “Pin və Qvin”, “Yelkənlər üzərində nəğməli külək”, “Dörd əkiz haqqında nağıl”, “Bumbaraj” kimi tamaşalarda uşaqlar vətənpərvərliyə, dostluğa, sülhə dəvət olunurdular.

Sözü gedən illərdə Azərbaycan bölməsində tərcümə əsərlərinin sayının nisbətən azalmasının səbəbi milli uşaq dramaturgiyası nümunələrinin artmasının ifadəsi idi. Kollektiv artıq əvvəlki vaxtlarda olduğu kimi repertuar problemi yaşamırdı. Yerli dramaturqlar müxtəlif mövzularda, janr və ideyalarda pyeslər yazıb, teatra təqdim edirdilər.

1980-1990-cı illərdə teatrda hazırlanan “Buratinonun səfəhlər ölkəsində macəraları”, “Öz adamımızdır, dil tapırıq”, “Öz kefinə gəzən pişik”, “Tap, tapış...”, “Yelkənlər üzərində nəğməli külək” kimi xarici pyeslərin tamaşaları quruluş planları və aktyor oyunu baxımından yaddaqalan tamaşalar idi. Adları çəkilən tamaşalar uşaq və yeniyetmələrin dünya ədəbiyyatının maraqlı bədii inciləri ilə yaxından tanış olmalarına imkan yaradırdı.

III Fəslin II paragrafı **“Xarici pyeslərin milli səhnəyə adaptasiyası problemi”** adlanır. Paraqrafda qeyd olunduğu kimi, tərcümə əsərlərinə, həmçinin dünya mifləri və nağılları əsasında yazılmış uşaq pyeslərinin tərcüməsinə həmişə ciddi yanaşan teatr, həmin bədii materialların ideyasının, bədii-estetik məziyyətlərinin tamlığını qorumaqla, uşaqların təfəkkür zənginliyini artırmaq, müxtəlif xalqların milli mədəniyyətləri ilə onları daha yaxından tanış etməyə çalışmışdır. Xarici dramaturgiya nümunələrinin milli səhnəmizdə adaptasiyası məsələsinə teatr həmişə xüsusi diqqət yetirmişdir. Rejissorlar çalışmışlar ki, Azərbaycan dilinə çevrilmiş əsərlərin personajlarının xarakterini, onların dünyaya baxışını və sosial-mənəvi problemlərə münasibətini milli-mənəvi dəyərlərimiz müstəvisində həll etsinlər. Teatrın sosializm realizmi prinsiplərinə xidmət etməsi, rejissorların işini çətinləşdirsə də, onların yaradıcılığındakı milli ruhu söndürə bilməmişdir: *“...sənətkarların üslubunu istər-istəməz ağırlaşdıran, daşlaşdıran sosrealizmin təbliğat funksiyasından yayınmaq çətin olsa da, həmin mərhələdə quruluşun yeniləşdirilməsini yaradıcılıqlarında qabartmaqla, represiyalara məruz qalan və sovetlər birliyinin son dövrlərində*

ölkədən qovulan rejissorların da sayı az olmamışdır”¹⁷.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan teatrı yeni forma və üslub axtarırları prosesində tərcümə əsərlərinə müraciət etməklə böyük təcrübə qazanmışdı. Həmin təcrübədən GTT-nin Azərbaycan bölməsində istifadə edilmiş və forma-üslub axtarırları prosesində ilkin mərhələdə uğurlar əldə edilmişdi. Əvvəlki illərdə demək olar ki, repertuar əsas etibarlı ilə tərcümə əsərləri üzərində qurulmuşdu. “Qırmızı qalstuk əleyhinə”, “Vur-qur”, “Uzaq yaylaqda”, “Pambıq dostları”, “Qaralar və ağlar”, “Təkbaşına gəzən pişik”, “Əfilər”, “Bazar davası”, “Ağ vadi” kimi tərcümələr teatrın ilk illərdə reperuar problemini qismən təmin etmişdi.

GTT-nin səhnəsində 1960-70-ci illərdə böyük yaş qrupu üçün hazırlanmış tərcümə əsərlərindən “Pavlik Morozov”, “İki Veronalı”, “Qavros”, “İnqilab naminə”, “Romeo və Cülyetta”, “Ovod”, “Bumbaraj” tamaşaları gənc tamaşaçılar tərəfindən böyük maraq və rəğbətlə qarşılanmışdı. Ümumiyyətlə, belə çətin əsərlərin yeniyetmələr üçün tamaşaya hazırlaması özü də bir cəsarət tələb edirdi. Pyeslərdəki mürəkkəb mövzuları gənclərin qarşısında canlandırmaq, tamaşadakı hadisələrin fonunda onlara sevgi və məhəbbətin bütün istəklərdən üstün olduğunu bədii şəkildə anlatmaq, sevgini qorumaq vəzifəsini yeniyetmələrə başa salmaq, təbii ki, həm çətin, həm də maraqlı bir iş idi.

1970-90-ci illərdə Teatrın səhnəsində hazırlanan tərcümə əsərləri mənə və ideologiya baxımından teatrın ilk illərində səhnəyə qoyulan xarici əsərlərdən tamamilə fərqlənirdi. Təşəkkül dövründə hazırlanmış tərcümə əsərləri birmənalı olaraq sovet ideologiyasının təbliğinə xidmət edirdisə, 1970-90-cı illərdə hazırlanan tamaşalarda personajların xarakterlərinin həssaslıqla açılmasına, onların milli səhnəyə adaptasiya olunmasına xüsusi fikir verilirdi.

Nəticə etibarlı ilə Gənc Tamaşaçılar Teatrı 60 illə yaxın yaradıcılıq yolunda (1929-1991) qarşılaşdığı çətinliklərə baxmayaraq, ümumən zəngin və rəngarəng repertuara malik olmuşdur. Teatrın kollektivi milli uşaq dramaturgiyamızın dəyərli

¹⁷ Dadaşov, A.Ə. Rejissorluğun üslub problemləri / A.Ə.Dadaşov.– Bakı: Elm və Təhsil, - 2010. – 240 s., s. 238.

əsərlərini tamaşaya qoymaqla yanaşı, dünya dramaturgiyasına da müraciət etmiş və müntəzəm olaraq bu qəbildən olan rus və dünya dramaturqlarının seçmə əsərlərinin tamaşalarını hazırlamış, milli teatrın inkişafında, gənc nəslin mədəni cəhətdən kamilləşməsində, onların dünyagörüşünün formalaşmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində əsas müddəalar ümumiləşdirilmiş və aşağıdakı qənaətlər əldə edimişdir:

- Azərbaycanda uşaq dramaturgiyasının ilkin nümunələri A.Şaiqin əsərlərinin təmsalında inqilabdan əvvəl yaranmış, “Gözəl Bahar” (1910) nağıl pyesi ilə milli uşaq dramaturgiyasının əsası qoyulmuşdur;

- 1928-ci ildə Bakı Uşaq Teatrının rus bölməsinin, 1929-cu ildə isə Azərbaycan bölməsinin yaradılmasının başlıca məqsədinin ideoloji səciyyə daşmasına baxmayaraq, sənət ocağının fəaliyyəti milli teatrın inkişafında və gənc nəslin bədii-estetik və mədəni tərbiyəsində də böyük rol oynamışdır;

- Azərbaycanda ilk uşaq tamaşası milli dramaturgiya nümunəsi əsasında (“Gözəl bahar”, 07.04.1922) hazırlansa da, Uşaq Teatrının Azərbaycan bölməsi pərdələrini tərcümə əsəri ilə (“Qırmızı qalstuk əleyhinə”, 30.01.1930) açmış, təşəkkül dövründə repertuarının əsasını tərcümə əsərləri təşkil etmişdir;

- Uşaq teatri yarandığı gündən hökumət kommunist dövlətinin gələcəyi olan pioner və komsomolçuların həyatından bəhs edən səhnə əsərlərinin hazırlamasına xüsusi diqqət yetirmiş, tamaşalar yeni nəslin kommunist əxlaqı ruhunda tərbiyyə edilməsi işinə xidmət etmişdir;

- 1936-cı ildə teatrın adının dəyişdirilməsi və ona proletar yazıçısı Maksim Qorkinin adının verilməsi kollektivin siyasi-ideoloji cəhətdən fəaliyyətinin istiqamətini müəyyənləşdirmişdir;

- Təşəkkül dövründə milli uşaq dramaturgiyasında nağıl janrına müraciət edilməsinin əsas səbəbi dramaturqların real problemlərə qarşı fikirlərini müxtəlif simvolik obrazların dili ilə uşaqlara çatdırmaq istəyi olmuşdur;

- 1937-ci ildə Abdulla Şaiqin teatra pedaqoji işlər üzrə müdir, Aleksandr Tuqanovun isə baş rejissor təyin edilməsi kollektivin

işində böyük dönüş yaratmış, teatrın yerli dramaturqlarla əlaqəsinin güclənməsi hazırlanan pyeslərin mövzu dairəsini genişləndirmiş, repertuarını zənginləşdirmişdir;

- 1935-40-cı illərdə GTT-də orijinal uşaq pyeslərin hazırlanmağa başlanmış və bu pyeslər repertuarı zənginləşdirmiş, rejissor və aktyorların sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin inkişafına şərait yaratmış, teatrda yaradıcılıq mühitini inkişaf etdirmişdir;

- 1950-ci ildə başlayaraq GTT-nin yaradıcılıq həyatında xüsusi bir dönmə başlanmış, teatr siyasi-ideoloji mənada qazanılmış azadlıq sərbəstlikdən faydalanmış, repertuarına nağıl-pyeslər və orijinal tərcümə əsərləri əlavə edərək dövrün qatı tələblərindən kənara çıxmağı bacarmışdır;

- Uşaq teatrının səhnəsində hazırlanmış xarici pyeslərin nümunəsində uşaqlar dünyanın maddi və mənəvi bütövlüyünün əyani şahidi olmuş, insanların milli, irqi və sinfi təbəqədən asılı olmayaraq, idraki-emosional duyğularının, arzu və istəklərinin eyni olduğunu anlamışlar;

- 1980-1990-cı illərdə azadlıq və müstəqillik uğrunda gedən milli-ideoloji mübarizədə daha yaxından iştirak etmək üçün orijinal pyeslərin seçilib oynanılmasına xüsusi diqqət yetirilmiş və teatr xalqımızın müstəqillik əldə etməsinə öz töhfəsini vermişdir.

**Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı elmi işlərdə
öz əksini tapmışdır:**

1. Azərbaycanda teatr təhsilinin dünəni və bu günü // - Bakı: ADMİU. Elmi əsərlər, - 2015, № 19, - s. 100-106.
2. Müstəqillik dövründə Azərbaycan teatrının inkişaf istiqamətləri // - Bakı: AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu. İncəsənət və mədəniyyət problemləri, - 2016, № 4 (58), - s. 117-121.
3. Bakı uşaq teatrında 1930-1935-ci illərdə hazırlanan tamaşaların mövzu, janr və üslub xüsusiyyətləri // - Bakı: ADMİU. Mədəniyyət dünyası, elmi-nəzəri məcmuə, - 2016, - s. 39-46.
4. Azərbaycanda uşaq teatrının təşəkkül dövründə təşkilatlanma və yaradıcılıq axtarışları // - Bakı: ADMİU. Elmi əsərlər, - 2016, № 22, - s. 46-53.
5. Tərcümə əsərlərinin personajlarının Azərbaycan səhnəsində adaptasiya problemi // - Bakı: ADMİU. Mədəniyyət dünyası, elmi-nəzəri məcmuə, -2018, - s. 44-50.
6. Uşaq nağıl-tamaşalarında insan, heyvan və alleqorik personajlar – mifdən reallığa doğru // - Bakı: ADMİU. Elmi əsərlər, - 2018, № 25, - s. 59-65.
7. 25 il–teatrda xeyli möhlətdir // – Bakı: Qobustan, - 2018, 2/179, - s. 59-61.
8. Персонажи из национальных и зарубежных сказочных пьес на сцене Бакинского Детского Театра // - Казахстан, Алматы: Поиск, - 2018, - ст. 58-61.
9. Gənc Tamaşaçılar Teatrında tərcümə əsərləri əsasında hazırlanmış tamaşaların rejissor üslubları // - Bakı: Musiqi dünyası, - 2021, 2/87, - s. 55-58.
10. The role o translated works in the repertory policy of the Azerbaijan State Theatre of Young Spectators (1930-1970s) // Czech Republic, Ostrava: Klironomy Journal, - 2023, - s. 31-39.
11. The time factor in the creativity of the Theater directors of Young and Audiences // Bakı: AMEA İncəsənət və Mədəniyyət problemləri, - 2023, №2, - s. 98-105.
12. Gənc nəslin mənəvi-estetik tərbiyyəsində mili nağıl – tamaşaların rolu // Almaty Kazakhstan: Endless light in

Science,- 2023, - s. 101-104.

13. The role o translated works in the repertory policy of the Azerbaijan State Theatre of Young Spectators (1930-1970s) // Ostrava: Tuculart Edition, European Institute for Innovation Development; Culture and Arts in the Context of World Cultural Heritage. Klironomy, - 2023, 2 (8), - s. 31-39.

A handwritten signature in black ink, appearing to be 'Mammadov' or similar, written in a cursive style.

Dissertasiyanın müdafiəsi 25 aprel 2025-ci il tarixində saat 14⁰⁰-də Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.35 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1065, İnşaatçılar prospekti, 39.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin Kitabxana-informasiya mərkəzində tanış olmaq olar.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 18 mart 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 11.03.2025

Kağızın formatı: A5

Həcm: 40214

Tiraj: 100